

СЕМАНТИКА ФРАЗЕМ У РОМАНІ «ПОЛТАВА» БОГДАНА ЛЕПКОГО

Постановка проблеми. Мова художнього твору є однією з актуальних проблем філологічної науки. Лінгвістика тексту викликає посилений інтерес сучасних мовознавців до проблем семантики, будови та стилістичної функції фразем у художньому творі, особливо якщо вони є характерною особливістю текстів на історичну тематику. Фразеологічні вирази є важливим елементом відображення культури, менталітету та народного світобачення суспільства. «Фразеологічні одиниці в мові історичного роману є виражальними засобами загальнонаціональної мови, засобами створення художнього світу епохи козацтва та її відображення» [3; с. 74].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Фразеологізми втілюють історичний, повсякденно-емпіричний та культурний досвід етносу. Теорія фразеології досягла значних успіхів упродовж останніх десятиріч. «Вагомий внесок у розвиток фразеологічної теорії зробили В. В. Виноградов, В. М. Телія, Б. О. Ларін, С. І. Ожегов, О. М. Бабкін, О. С. Ахманова, М. М. Шанський, В. Л. Архангельський, В. П. Жуков, В. М. Телія, О. І. Молотков, М. М. Копиленко, Н. Н. Амосова, Ю. Д. Апресян, І. І. Чернишова та ін. розгортання фразеологічних студій на Україні пов'язане з іменами М. А. Жовтобрюха, Л. А. Булаховського, П. Й. Горецького, М. І. Мироненка, І. К. Білодіда, О. О. Потєбні, І. Я. Франка, М. І. Костомарова, І. Г. Чередниченка, Н. Д. Бабич, Л. Г. Авксєньєва, М. Ф. Алефіренка, В. Д. Ужченка, Д. В. Ужченка та ін.» [6; с. 7]. Досліджувала мову художніх творів Б. Лепкого І. М. Бабій, яка здійснила семантико-граматичну характеристику фраземіки письменника, описала її функціонування та виявила індивідуально-авторські ФО [1].

Важливу роль у мовотворчості Богдана Лепкого відіграють фразеологічні одиниці, які є одним з елементів, що засвідчує етап функціонування західноукраїнського варіанта національної літературної мови. Вагомий внесок у дослідження фразем у творчості письменника внесли тернопільські науковці у 2010 році, коли уклали фразеологічний словник творів митця «Фразеологізми у творах Богдана Лепкого», в якому засвідчено близько 1300 ФО та їх варіантів. Однак, до цього часу немає монографій, присвячених розгляду ідіостилю Богдана Лепкого. Це й зумовлює **актуальність** нашого дослідження, присвяченого аналізу фразеології.

Мета статті – виявити фразеологізми у романі «Полтава» Богдана Лепкого та описати їх семантику. Поставлена мета передбачає розв'язання таких основних **завдань**: 1) виявити ФО у романі «Полтава»; 2) здійснити семантичний аналіз загальнономовних стійких сполук; 3) проаналізувати стилістичну роль фразем.

Виклад основного матеріалу. За визначенням В. Д. Ужченка та Д. В. Ужченка, «фразеологізми являють собою специфічні мовні формули, «картини світу» із закодованою інформацією про минуле, про наших предків, про їхній спосіб сприйняття світу і їх оцінку всього сутнього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації» [8; с. 8]. У мовознавстві поширеною є семантична класифікація ФО, яку опрацював академік В. В. Виноградов на ґрунті синтаксичних ідей О. О. Шахматова з урахуванням наслідків досліджень швейцарського стиліста Ш. Баллі. В основу класифікації лінгвіст поклав ступінь значеннєвої мотивації відповідних одиниць виділюваними в їх складі компонентами та принцип нерозкладності семантики фразеологічних одиниць. В. В. Виноградов визначив, що, становлячи за значенням єдине ціле, не всі фразеологізми є однаковими з погляду з'єднаності компонентів і співвіднесеності семантики усього вислову з семантикою його окремих складників. На цій підставі він розрізняє три типи фразеологічних одиниць: фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення [4; с. 140-161].

Фразеологічні зрощення – семантично неподільні фразеологічні одиниці, в яких цілісне значення невмотивоване, тобто не впливає зі значень їх компонентів. Зрощення є нерозчленованими, тому виконують свою синтаксичну функцію лише у повному складі усіх компонентів. У романі «Полтава» знаходимо такі фразеологічні зрощення: **дивитися крізь пальці** (свідомо не звертати уваги на щось; ігнорувати когось), **приском в очі доля сипала** (хтось раптово відчув страх), **твердий на руку** (мати вольовий, сильний характер), **горить огонь** (бути дуже збудженим), **бісом глядіти** (виявити велике незадоволення), **скакати в гречку** (зраджувати), **у каламутній воді рибку ловити** (хитрувати для власної вигоди). «Їх нерозкладність викликана чотирма причинами: 1) наявністю в їхньому складі невживаних або відмерлих, незрозумілих слів; 2) наявністю граматичних архаїзмів; 3) дією експресивної індивідуалізації» [8; с. 123].

У реченні фразеологічні зрощення мають яскраве емоційно-експресивне забарвлення та використовуються для того, щоб відтворити народну розмовну мову. Ці ФО сприяють відтворенню навколишньої дійсності письменником, а також додають мові колориту й емоційності, наприклад: – *Дві Бог дав, як лані. Одна з московським старшиною втекла, а друга за попа віддалася і переїхала з ним, кудись аж за Полтаву. І мене закликала до себе. – І ти не пішов. – А чого? Щоб **серце** своє **їсти**? Не знаєш синопку, які наші попи? Один гріх, одна наруга над Богом і церквою* (с. 172); *Від тих пригод аж у голові бриніло. **Приском в очі доля сипала**, воду з нього варила. Дотепер... А що буде завтра?*(с. 132).

Фразеологічні єдності – стійкі та неподільні мовні вислови, загальне значення яких зв'язане з тими словами, що входять до їхнього складу, тобто більшою чи меншою мірою вмотивоване значенням складових частин кожного вислову [1; с. 54]. У них чітко розрізняють граматичні відношення між компонентами, а значення

цілого пов'язане з розумінням внутрішнього образного стрижня фрази, потенційного смислу слів. Наприклад: **золоті гори обіцяти** (надто багато), **стояти при своєму** (дотримуватися певних поглядів), **стояти кріпко як мур** (виступати одноставно, згуртовано на захист кого-, чого-небудь), **чужими руками жар загрібати** (використовувати працю, зусилля інших у своїх інтересах, часто там, де небезпечно), **на свою руку** (робити по-своєму), **виплисти на чисту воду** (ставати відомим), **грати комедію** (удавати з себе когось, лицемірити). «У фразеологічних єдностях значення цілого пов'язане з розумінням внутрішнього образного стрижня фрази, потенційного смислу слів. Живучості їхньої внутрішньої форми сприяє наявність контрасту (робити з мухи слона), паралелізму (переливати з пустого в порожнє). Звуковою формою вони нерідко збігаються з вільними сполученнями слів» [8; с. 123].

Фразеологічні єдності використовуються автором для різної стилістичної ролі, особливо, щоб досягти сатиричного чи гумористичного ефекту. Дуже часто у художньому тексті вони відіграють важливу роль для характеристики персонажа, відтворення живої мови та підкреслення індивідуально-авторського стилю: *Даром товстопузий майор, як ранений кабан, на всі боки кидав собою, захохочучи своїх людей, щоб витривали в строю, щоб простояли кріпко за царя і за віру православну, даром золоті гори обіцявав за голову шведського короля. Москалів обхопив цей страх, на котрий ніяка стратегія в світі ліку не зна (с. 105); Бувайте! – і невеличкий відділ цез у темряви. Прямували попереки долини від гайкові. Дід їхав біля Мручка на самому переді, бо Сручко не любив посилати стежі. Казав, що хто веде, той і на переді їдь, а на чужі очі не здавайся, бо чужими руками тільки жар добре загрібать (с. 176).*

Фразеологічні сполучення – «тип фраз, створених реалізацією зв'язаних значень слів» [4; с. 159]. «У них значення слів виокремлюються чіткіше, різкіше; вони аналітичні» [8; с. 123]. До цього типу належать фразеологізми, утворювані поєднанням компонентів, один з яких характеризує вільним, а другий так званим зв'язаним значенням. За І. П. Ющуком, «цілісне значення фразеологічного сполучення вмотивовується прямим значенням слів, які входять до нього» [9; с. 231]. Наприклад: **приходить кінець** (що-небудь закінчується), **сон не береться** (кому-небудь не спиться), **мати під рукою** (близько, поблизу, напихваті), **важне діло** (уживається для вираження важливості чого-небудь), **не моє діло** (що-небудь зовсім не стосується кого-небудь), **на ногах** (піднятися з ліжка; бути в турботах), **довести до ладу** (справитися з чимось).

У художньому тексті фразеологічні сполучення виконують образно-виражальну та еліптичну функцію, а також є засобом вираження позитивних чи негативних авторських оцінок та емоцій: – *Хорони Боже! Чечель і Канігзен скорше згинуть, як зрадять. Є ще і в нас люди хоробрі. Ще не всіх затруїла московська отрута і не всі живим трупом гниють. – Сотнику, коли б я десять тисяч хоробрих людей під рукою мою мав, і вірних, і готових на все, щоб тільки волю Україні добути. Богом клянусь, я добув би її (с. 118); Двадцять літ втримався на театрі Східної Європи і з соромом не зійти зі сцени – це було діло, котрого не довершив ні один із його попередників. Двадцять літ ходити з машкарою на обличчі, вдавати зовсім когось іншого, окриваючи себе, – це нелегко (с. 107).*

І. М. Бабій зазначає, що «Б. Лепкий – відомий словотворець. У його творах, крім традиційних, знаходимо велику групу індивідуально-авторських ФО, які збагачують корпус загальнономовних прислів'їв та приказок. Частина з них возвеличує звитягу, сміливість козаків, воїнів, а саме: найкраща смерть не варта поганого життя!; на лицарській честі сила армії стоїть та інші» [1; с. 296].

Висновки. Аналіз фразеологічних одиниць у історичному романі Богдана Лепкого «Полтава» свідчить про майстерність письменника, його любов до мови та побуту власного народу. Колорит розмовно-побутової лексики репрезентує високий рівень мовної культури діяча. Проаналізувавши фразеологічні єдності, зрощення та сполучення, виявлені в романі, можна зробити висновок, що усі фраземи виконують емоційно-експресивну, оцінну та образно-виражальну функції. У кількісному співвідношенні переважають фразеологічні єдності, які становлять 48, 9% від усіх проаналізованих ФО, відповідно фразеологічні сполучення становлять 31, 25%, а фразеологічні зрощення – 19, 8%. Отже, фразеологія історичного роману Б. Лепкого «Полтава» є різноманітною та цікавою для вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабій І. М. Фраземіка творів Богдана Лепкого: загальнономовна та індивідуально-авторська / І. М. Бабій // Наукові записки ТНПУ імені Володимира гнатюка. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТНПУ, 2017. – Вип. 47. – С. 290-300.
2. Бодик О. П., Рудакова Т. М. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Навч. посіб. / О. П. Бодик, Т. М. Рудакова. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 416 с.
3. Буда В. А. Лінгвостилістика сучасного історичного роману про добу козацтва (60-90 рр. 20 ст.). / В. А. Буда. – К.: Рідна мова, 1998. – 164 с.
4. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1977. – 310 с.
5. Лепкий Б. С. Полтава: історична повість / Б. С. Лепкий. – К.: Дніпро, 1992. – 487 с.
6. Скрипник Л. І. Фразеологія української мови / Л. І. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1973. – 280 с.
7. Словник 2010: Фразеологізми у творах Богдана Лепкого. Словник. Гол. ред. Панцьо С.Є. – Тернопіль: Джура, 2010. – 224 с.
8. Ужченко 2007: Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
9. Ющук І. П. Українська мова : підруч. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / І. П. Ющук. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.